

Multikulti¹: uitdaging of ergernis?

Een empirische studie naar de opvattingen van scholieren in Duitsland en leerlingen van het confessioneel onderwijs in Nederland

*Leo van der Tuin & Hans-Georg Ziebertz**

Abstract

A comparison between the Netherlands and Germany, concerning religious, cultural and ethnic plurality seems to be very interesting because Germany has surely never defined itself as a multicultural population, as was historically the case in the Netherlands. While pupils in the highest grades of education are supposed to be the coming leaders in their countries, the question is even more interesting: do they continue the history of their parents? The research questions we formulated focus on their attitude to cultural and religious plurality in general, to their view on the question of truth and salvation in different religions and the relation between religions, and last to their attitude to foreigners, called immigrants in Germany and allochthons in the Netherlands. The outcomes of the research are in some way surprising. Dutch pupils – especially the boys – are more negative about the plurality than their German contemporaries. Belonging to a church in Germany appears to connect with a positive attitude to migrants, while in the Netherlands this isn't important at all, there is a great indifference on this point: The chain of memory seems to be broken in different ways. For the Netherlands there is much to discuss.

Inleiding

Europa is op weg naar politieke eenheid. Of er binnen deze eenheid plaats is voor een naast en met elkaar bestaan van verschillende culturen en religies is nog een vraag. Sinds de jaren '60 van de vorige eeuw zijn grote groepen immigranten Europa binnengekomen en zij brachten verschillende culturele en religieuze tradities met zich mee. De vraag naar een multiculturele samenleving kwam daarmee steeds dringender op de politieke en sociale agenda te staan. Vooral sinds de aanslagen van 11 september 2001 en daarna is de vraag toegespitst op het samengaan van islam en de Europese cultuur. Daarmee heeft de problematiek duidelijk religieuze componenten gekregen.

* Dr. Leo van der Tuin is lector Praktische Theologie aan de Fontys Hogeschool Theologie en Levensbeschouwing, en Universitair Docent Praktische Theologie/Godsdienspedagogiek aan de Universiteit van Tilburg. Prof. Dr. Hans-Georg Ziebertz is professor voor Praktische Theologie en Pedagogiek aan de Universiteit van Würzburg.

Zij heeft religie weer op de maatschappelijke kaart gezet.

De vraag vormt een uitdaging voor het onderwijs. In deze bijdrage spitzen wij de vraag toe op de houding van jongeren tegenover immigranten. Van hen hangt immers af hoe het toekomstige Europa eruit gaat zien. Wij beperken ons tot een vergelijking tussen de buurlanden Nederland en Duitsland. Deze vergelijking is interessant omdat Nederland zich er graag op laat voorstaan een tolerant land te zijn en men in Duitsland hier vanwege het oorlogsverleden graag terughoudend over is. Klopt dit beeld nog? De vraag wordt gesteld op basis van empirische gegevens, welke ontleend zijn aan een groot onderzoek onder scholieren uit 10 Europese landen (Ziebertz & Kay 2005, 2006). Het gaat hier om een deelanalyse.

Eerst geven wij een korte beschrijving van de situatie in beide landen (1). Daarna gaan wij in op het empirisch onderzoek, de onderzoeksvragen en de onderzoeksinstrumenten en beschrijven wij de steekproef (2). In paragraaf 3 geven wij de resultaten van het onderzoek weer en in paragraaf 4 bespreken wij enkele uitkomsten.

1. Cultureel pluralisme en vreemdelingenangst

Cultureel pluralisme roept vaak angst op. Mensen voelen zich in allerlei opzichten bedreigd in hun bestaan. Deze angst wordt geconcentreerd in het gevoel de eigen identiteit te verliezen. Maar wat bepaalt deze eigen identiteit? Deze wordt vooral bepaald door negatieve factoren: identiteit is wat mij, mijn groep, mijn land en volk van anderen onderscheidt. Identiteit is dat waarmee wij onszelf afzonderen van anderen. In een context van culturele en religieuze exclusiviteit wordt de bestaande pluraliteit negatief gewaardeerd. Die staat tegenover een vermeend ideaal van eenheid dat men op de eigen traditie projecteert (Knortz 1994; Neubert 2002). Het is een ideaal en niet de werkelijkheid zelf. Gaat men weer op zoek naar een eigen nieuwe of vernieuwde identiteit om zichzelf af te schermen of is er veeleer sprake van een open communicatie omtrent identiteit (Fabian 2001, 308-309)? Want wat anders kan de identiteit van een land uitmaken als er niet meer sprake is van één taal, één religie, één morele standaard, één politiek systeem, dan de communicatie omtrent de relevantie van deze zaken voor het functioneren van de samenleving (Van der Ven 1993, 20)?

Hoe men ook tegenover pluraliteit staat, het is de plicht van westerse samenlevingen haar burgers in staat te stellen met pluralisme om te gaan. Het is een taak van onderwijs en opvoeding mensen te leren zich niet af te sluiten voor deze onontkoombare ontwikkeling. Elk onderwijs begint bij een bepaalde aanvangssituatie. Het is deze stand van zaken die wij in de vergelijking tussen Nederland en Duitsland naar voren willen brengen. *Hoe evalue-*

ren Duitse en Nederlandse jongeren die nu aan het onderwijs deelnemen, de feitelijke religieuze en culturele pluraliteit in hun landen en hun relatie met immigranten? Welke consequenties heeft dat oordeel voor een toekomstig Europa en welke lessen kunnen daaruit getrokken worden voor het onderwijs?

Maar eerst geven wij als achtergrondinformatie een korte kenschets van beide landen. Omdat de jongeren die ondervraagd zijn allen op de middelbare school zitten en omdat de vraagstelling in een pedagogisch-didactisch perspectief gesteld is, wordt ook enige informatie gegeven over het schoolstelsel in beide landen.

1.1 Nederland

Nederland heeft een lange geschiedenis van immigratie (Ellemers 1987). Wij beperken ons tot de laatste decennia. Het aantal migranten is inmiddels gestegen naar meer dan 3 miljoen. Deze stijging is vooral veroorzaakt door de gastarbeiders in de jaren '60 en '70 en vanaf de jaren '80 door de asielzoekende vluchtelingen uit landen buiten Europa, vluchtend voor oorlog, hongersnood en politieke terreur (Penninx e.a. 1998). Voor de actuele situatie betekent dit dat er in Nederland ruim 3 miljoen mensen wonen die of zelf of van wie een van de ouders niet in Nederland geboren is. 1,7 miljoen van deze mensen zijn van niet-westerse afkomst. In de grote steden is 1 op de 3 inwoners allochtoon en onder jongeren daar is zelfs de helft allochtoon (CBS 2006). In verschillende wijken in de grote steden worden vaak meer dan 100 verschillende nationaliteiten geteld. Scholen die oorspronkelijk christelijk waren in bijvoorbeeld Amsterdam, tellen soms voor meer dan 90% allochtone leerlingen, vooral met een islamitische achtergrond. Het is duidelijk dat deze situatie een grote druk legt op de eigen nationale identiteit en daarmee ook op de traditionele tolerantie en een mogelijke oorzaak is voor een groeiende angst voor migranten.

In een onderzoek naar samenhang tussen politieke voorkeuren en sociaal culturele opvattingen onder jongeren werd geconstateerd dat 27% van deze jongeren een negatieve houding heeft tegenover in het land wonende etnische minderheden (Hagendoorn & Janssen 1983, 195).

In 2004 werd een onderzoek gedaan in opdracht van de *Volkskrant* naar gevoelens van autochtone Nederlanders ten opzichte van allochtonen en moslims (Kanne 2004). Dit onderzoek vond plaats na het onderzoek waarvan in het volgende verslag wordt gedaan. Uit dit onderzoek blijkt dat 47% van de Nederlanders neutraal staat ten opzichte van moslims en 36% negatief. De ervaren bedreiging komt voornamelijk voort uit fysieke dreiging door allochtone jongeren op straat en door dreiging van een terroristische aanslag door fundamentalistische moslims. Xenofobie lijkt hier dus met concrete

ervaringen verbonden te zijn en niet zozeer met vooroordelen. De reacties op de aanslagen van 11 september en daarna, de reactie op de moord op Fortuyn en op Van Gogh, laten iets zien van angst voor en afwijzing van moslims. Tegelijk is er ook sprake van uitingen van typische Nederlandse polderoverlegcultuur, zoals de aansporing van islamitische en andere organisaties om rustig te blijven, in gesprek te gaan en elkaar te ontmoeten.

Ultrarechtse en racistische partijen hebben het in Nederland nooit goed gedaan. De beweging van Fortuyn in 2002 was eerder populistisch dan rechts. Bij de laatste verkiezingen in november 2006 is er een duidelijke anti-Islam partij met 9 zetels in het parlement gekozen en inmiddels is het wel zo dat vroeger verboden rechtse denkbeelden nu bijna tot regeringsbeleid zijn geworden. In die zin is er de laatste jaren een duidelijke verschuiving te constateren.

Nederland laat zich graag voorstaan op zijn tolerantie (Hoogerwerf 2002; V.d. Horst 2001, 303) en zijn humane en tolerante asielbeleid (Schnabel 2000). Maar tegelijk vergeet het om ook naar de buurlanden te kijken. Veel kennis omtrent die landen is er niet. Maar dat is wederzijds. Duitsland verschijnt in de Nederlandse pers en de publieke opinie toch nog vaak als een arrogant land, dat in Nederlandse ogen niet los komt van het oorlogsverleden. Deze houding wordt nog eens versterkt door de voetbalrivaliteit die in 1974 tot traumatische proporties steeg en nog steeds het beeld ten opzichte van Duitsland mede tekent (Willemsen 1994), hoewel ook hier veel aan het veranderen is (Meyenberg 2001, 321 e.v.).

Nederland kent nog steeds geen grote rechts radicale beweging met enige stabiliteit. De indruk bestaat dat die er in Duitsland wel is. De houding ten opzichte van buitenlanders zal daar wel sterk door bepaald worden, zo is het gevoelen daarover bij Nederlanders. Ook in religieus opzicht is Duitsland in de ogen van Nederlanders veel kerkelijker (Halman e.a. 2005; Ziebertz & Kay 2006). De grote godsdiensten zijn daar nog steeds dominant, zoals ook uit het schoolsysteem blijkt, op alle scholen wordt godsdienstonderwijs als verplicht vak gegeven. Een vergelijking van beide landen op dit punt zou deze indruk moeten kunnen onderbouwen of ontmaskeren.

Het Nederlandse schoolsysteem

In Nederland is er vrijheid van onderwijs. Dat wil zeggen dat privé-personen, ouders en opvoeders een school kunnen inrichten met een bijzondere – religieuze, ideologische en pedagogische – grondslag. Dit heeft ertoe geleid dat van de Nederlandse scholen ongeveer 60% bestaat uit bijzondere scholen. Bijna allemaal zijn dit scholen op een religieuze grondslag, katholiek, protestants, joods, islamitisch; er zijn slechts enkele scholen op een pedagogische of ideologische grondslag (Dijkstra & Dronkers 1997; Peschar & Veenstra 2001).

De verhouding tussen het bijzonder/confessionele en openbare onderwijs komt niet meer overeen met de verhouding tussen het aantal kerkleden en niet-kerkleden in Nederland (Halman e.a. 2005). Nog slechts 40% van de bevolking zegt dat zij zich tot een kerk of religieuze gemeenschap rekent; reden waarom ook wel gesproken wordt van een 'papierse verzuiling' binnen het onderwijs (Van der Ven 1982): veel scholen zijn nog slechts op papier confessioneel. Binnen veel confessionele scholen wordt deze scheve verhouding ook in de leerlingpopulatie zichtbaar. Immers de confessionele scholen kunnen leerplichtige leerlingen niet weigeren. In de randstad bestaan daarom christelijke scholen waar het merendeel van de leerlingen niet kerkelijk en vooral van islamitische afkomst is (Van de Berk 1987).

Alleen op de bijzonder/confessionele scholen is het vak godsdienst/levensbeschouwing verplicht. Het openbare onderwijs is levensbeschouwend neutraal en feitelijk wordt daar binnen het curriculum geen of nauwelijks systematisch aandacht besteed aan levensbeschouwing en religie. Alleen wanneer ouders erom vragen kunnen scholen buiten het curriculum godsdienstonderwijs laten verzorgen.

Het vak godsdienst/levensbeschouwing wordt inhoudelijk verzorgd onder verantwoordelijkheid van de kerken. Feitelijk is het niet meer kerkelijk georiënteerd maar heeft het op deze multiculturele en multireligieuze confessionele scholen de vorm gekregen van een algemeen levensbeschouwelijke vorming, als 'leren van religie' (Grimmit 1994). De naam van het vak is dan ook levensbeschouwing met soms de toevoeging godsdienst. De inrichting van dit vak is het resultaat van de toenemende secularisatie en multiculturaliteit, die tegelijk gepaard gaan met een nieuwe belangstelling voor het verschijnsel religie in het algemeen. Het vak neemt deze ontwikkelingen serieus als uitgangspunt voor de vorming van de leerlingen. Het richt zich inhoudelijk op de grondslag van alle religie en levensbeschouwing die ligt in het eeuwige zoeken van mensen naar zin. Het doel is het verwerven van inzicht in de eigen godsdienst/levensbeschouwing en die van de ander ten einde zo (religieuze) xenofobie te vermijden (zie de vele onderwijsmethoden van o.a. de uitgeverij Damon: www.damon.nl).

1.2 Duitsland

Zoals in alle westerse landen is de Duitse samenleving sinds de Tweede Wereldoorlog drastisch veranderd. De vroegere oriëntatie op de natie is vervangen door een meer internationaal, vooral Europees perspectief. Modernisering en globalisering zijn zulke sterke ontwikkelingen dat individuen en landen daar niet aan kunnen ontkomen. Deze ontwikkelingen zetten mensen en groepen in het land onder druk. Niet iedereen kan de veranderingen

die zich voordoen begrijpen (Kessler 1995). Duitsland is inmiddels ook een cultureel, etnisch en religieus pluralistisch land geworden. In 2004 woonden er 6.7 miljoen mensen met een migrantenachtergrond. 1.4 miljoen daarvan waren geboren in Duitsland. Het aantal migranten is van 4.5% in 1980 tot 7.3% in 2004 gegroeid (Statistisches Bundesamt Deutschland).

Tot de jaren '80 van de vorige eeuw lag er in Duitsland gezien haar historische erfenis, een groot taboe op een publieke discussie over uiterst rechtse nationalistische ideeën. Sinds enkele jaren lijkt de drempel om deze zaken aan de orde te stellen lager te zijn geworden. Extreem rechts is weer aan het opkomen (Büchel 2002; Florack 2000). De nationalistische partij (NPD) met sterke sympathieën voor Hitler en de NSDAP is vertegenwoordigd in twee Oost-Duitse deelstaatarlamenten (Saksen 9.2% en Mecklenburg-Vorpommern 7.3%). De media maken steeds meer melding van aanslagen op bedrijven, woningen en gebedshuizen, zodanig dat veel mensen er aan beginnen te wennen. Niet alleen migranten zijn hier het slachtoffer van maar inmiddels ook Duitse burgers zelf die zich solidair betonen met niet-Duitsers. Een recente studie toonde aan dat 9% van de West-Duitse jongeren zichzelf rechts noemt, en 13 % van de jongeren in Oost-Duitsland (Shell 2006, 109 e.v.) Een meerderheid is van mening dat Duitsland een immigrantenstop moet invoeren (Shell 2006, 135).

Sommige studies tonen aan dat het vooral die mensen zijn die aan de onderkant van de sociale ladder verkeren en laag geschoold zijn, die voor deze ideeën bevattelijk zijn (Shell 2002; 2006), terwijl andere studies het tegenovergestelde laten zien, nl. dat racisme sterk aanwezig is onder de hoog opgeleiden (Scheepers 1995; Silbermann & Hüsters 1995; Hadjar 2004). In die gevallen geldt vooral sociale angst als verklarende factor: angst voor voldoende materiële zekerheid op de oude dag vanwege de materiële generositeit ten opzichte van migranten, angst voor sociale conflicten; maar ook angst voor andere leefwijzen, andere waarden en andere religies en levensbeschouwingen. Angst die eveneens wordt ingegeven door het gevoel de eigen identiteit te verliezen.

Vanuit een Duits perspectief dat waarschijnlijk bij de meeste Duitsers leeft is Nederland op dit punt al een stap verder dan Duitsland, te ver wellicht. Voorbeelden hiervan zijn de wetgeving omtrent morele vraagstukken als euthanasie (vanuit Duits perspectief nog een taboe) en abortus, het homohuwelijk, het gedoogbeleid rond softdrugs en de tolerante omgang met vreemdelingen etc. Wellicht zijn deze ontwikkelingen in de ogen van de Duitsers een overschrijding van de tolerantiecapaciteit van mensen. In ieder geval is er niet meer het vanzelfsprekende respect voor de bekende Nederlandse liberale houding.

Het Duitse schoolstelsel

Het Duitse schoolstelsel verschilt structureel van het Nederlandse. Van alle scholen in Duitsland is 94% staatsschool en 6% privé-school. Er is echter een tendens naar privatisering van het onderwijs. Het aantal staatsscholen is de laatste jaren geslonken met 10% en dat van de privé-scholen navenant gestegen (cf. <http://www.bildungsserver.de>). De twee grote kerkgenootschappen, de rooms-katholieke en lutherse kerken zijn verantwoordelijk voor 80% van alle privé-scholen, alhoewel alle scholen onder staatstoezicht staan. Dit toezicht wordt uitgevoerd door de onderwijsministeries van de verschillende deelstaten. Ook de privé-scholen moeten hun curriculum aanpassen aan de verordeningen van de verschillende deelstaten.

Op alle scholen in Duitsland wordt godsdienstonderwijs gegeven. Als regel hebben de rooms-katholieke en lutherse leerlingen les bij hun eigen leerkracht. Het godsdienstonderwijs is een 'res mixta', dat wil zeggen dat het zowel door de overheid als door de kerken wordt gereguleerd. De kerk is verantwoordelijk voor de inhoud. Daarmee kan het vak gekarakteriseerd worden als een inleiding in de eigen godsdienst: 'leren in religie' (Grimmit 1994). De Duitse grondwet geeft aan dat het godsdienstonderwijs gegeven moet worden volgens de grondslagen van de betreffende religie, dus luthers of katholiek. Aan de ene kant is dit godsdienstonderwijs niet in alle opzichten een manifestatie van de kerk op school, maar is het ook pedagogisch gelegitimeerd zoals elk ander schoolvak, aan de andere kant is de denominationele theologie zoals deze aan de universiteiten gedoceerd wordt wel richtinggevend voor haar oriëntatie. De kerken hebben zo een zekere vrijheid (binnen de overheidsrichtlijnen) bij de inrichting van het godsdienstonderwijs. De leerkrachten worden benoemd door de overheid en behoeven een zending van hun eigen kerk (*missio canonica/kath.* en *vocatio/prot.*). Leerlingen ouder dan 14 jaar kunnen in plaats van het godsdienstonderwijs een alternatief vak volgen (*ethiek of filosofie*). 5-10% van de leerlingen doet dit.

Ook in Duitsland is er gezien het afnemend aantal christelijke leerlingen en de toenemende secularisatie een discussie over een andere multireligieuze invulling van het godsdienstonderwijs. Tot op heden blijft het denominationele principe de steun van de meerderheid van de bevolking genieten. Er zijn momenteel pogingen om parallel aan het christelijke godsdienstonderwijs ook islamitisch godsdienstonderwijs in te richten. Sinds de Duitse hereniging is er een verschil in regelingen in de voormalige oostelijke deelstaten, waar slechts weinig christenen wonen.

2 Onderzoeksmethode en onderzoeksvragen

In het volgende concretiseren wij de onderzoeksvragen, beschrijven wij in het kort de concepten en de instrumentalisering ervan die in het onderzoek zijn gehanteerd en beschrijven wij de steekproeven.

2.1 Onderzoeksvragen en onderzoeksvermoedens

Onderzoeksvragen

In de inleiding hebben wij de algemene onderzoeksvraagstelling geformuleerd als een vraag naar de vergelijking van Nederlandse en Duitse scholieren op het punt van hun evaluatie van pluraliteit en hun relatie met immigranten. Dit als vervolg op eerdere onderzoeken in beide landen maar nu toegespitst op de religieuze aspecten ervan. Daarom wordt als achtergrondvariabele het kerklidmaatschap betrokken. Omdat uit o.a. het onderzoek van Hagendoorn & Janssen (154-170) in Nederland duidelijke verschillen in opvattingen tussen jongens en meisjes werden geconstateerd, wordt ook deze achtergrondvariabele in de analyses meegenomen.

Concreet worden in de analyse de volgende onderzoeksvragen beantwoord:

- 1 Welke houdingen hebben de respondenten tegenover culturele en religieuze pluraliteit?
- 2 Hoe zien zij de relaties tussen de godsdiensten?
- 3 Hoe kijken zij aan tegen de migranten in hun eigen land?
- 4 Hoe hangen de houdingen tegenover pluraliteit, relaties tussen de religies en xenofobie samen?
- 5 Maken geslacht en kerklidmaatschap verschil in deze houdingen?
- 6 Welke verschillen zijn er tussen de Nederlandse en Duitse respondenten? Deze vraag wordt steeds in de afzonderlijke analyses op de vijf eerste vragen meegenomen.

Onderzoeksvermoedens

Omdat het hier om een exploratief onderzoek gaat, willen wij onze onderzoeksverwachtingen niet als hypothesen formuleren maar iets bescheidener als onderzoeksvermoedens. De steekproef in beide landen kan als representatief gezien worden voor die leerlingen die godsdienstonderwijs c.q. levensbeschouwing volgen omdat de vragenlijst tijdens de lessen in dat vak is afgenomen.

Op grond van het karakter van de steekproef (goed geschoolde jonge mensen) vermoeden wij dat er over het algemeen genomen een positieve hou-

ding tegenover pluraliteit ingenomen wordt. Wij vermoeden verder dat – gezien de algemene ontkerkelijkingstendens in Nederland en Duitsland – met betrekking tot de religieuze pluraliteit exclusiviteitconcepten bij deze jongeren niet plausibel zijn, maar dat zij eerder met het multireligieuze perspectief instemmen. Wij verwachten ten slotte dat de mate van vijandigheid ten opzichte van vreemdelingen in beide landen gering is. Als deze vermoedens uitkomen dan vormen de hier bevroegde jongeren geen afspiegeling van die ideologie op grond waarvan aanslagen op buitenlanders en aanhangers van andere religies in Nederland en Duitsland gepleegd zijn en ook worden.

Tegelijk hebben wij ook een vermoeden omtrent verschillen tussen Nederlandse en Duitse jongeren. Enige jaren geleden werd de eenduidige verwachting geformuleerd dat de Nederlanders meer open staan tegenover culturele en sociale diversiteit, tegenover andere religies en tegenover buitenlanders dan de Duitsers. Of deze inschatting empirisch gestaafd was, of dat daarmee een stereotype bevestigd werd, blijft een vraag. Na de gebeurtenissen sinds 9/11 en het optreden van Pim Fortuyn (2002 in Nederland), nog eens versterkt door de moord op hem, dient dit vermoeden wat voorzichtiger geformuleerd te worden.

Er is ook een vermoeden over de samenhang met geslacht, dit is ingegeven door de waarneming dat mannen over het algemeen met stevige uitspraken en aanvallen op pluraliteit reageren (Hagendoorn & Janssen 1983). De vraag is of dit vermoeden dat mannen kritischer tegenover pluraliteit staan dan vrouwen in dit onderzoek empirisch onderbouwd kan worden. Verder nemen wij aan dat de houding tegenover pluraliteit samenhangt met religieuze opvattingen. Binnen het christendom gelden de zorg voor de zwakken en de gastvrijheid tegenover vreemdelingen als grote waarden (Schillebeeckx 1974). Ook als christelijke fundamentalistische groepen deze boodschap soms anders interpreteren, blijft de waarde van iedere mens als beeld van God een centraal geloofsgegeven. Om geen misverstand te laten ontstaan: natuurlijk kan de waarde van de mens ook anders gegrond worden, maar dit tast niet het verplichtende karakter aan van de zorg voor de vreemdeling van iedere christen. Daarom is er de gereede verwachting dat kerkleden en niet-kerkleden op dit punt zich van elkaar onderscheiden.

2.2 Gehanteerde begrippen en instrumenten

De aandacht gaat uit naar de houding van jongeren ten opzichte van het cultureel en religieus pluralisme. Voor het empirisch onderzoek hiernaar zijn drie meetinstrumenten gebruikt: pluraliteit; relaties tussen de religies; xenofobie. In elke van deze drie schalen gaat het om pluraliteit, in de eerste

in een cultureel perspectief, in de tweede in een religieus perspectief en in de laatste in een sociaal perspectief. De schalen zijn al in eerder onderzoek gehanteerd en hebben daar hun bruikbaarheid bewezen (Ziebertz, Kalbheim & Riegel 2003; Shell 2002; 2006). In een eerste stap analyseren wij deze schalen afzonderlijk en vragen in een tweede stap in welke mate geslacht en kerklidmaatschap de uitkomsten kunnen verklaren.

Religieuze en culturele pluraliteit

De westerse samenleving is in cultureel en sociaal opzicht een pluraliteit. Pluraliteit wordt door het individu verschillend ervaren. Voor de een opent het het zicht op vrijheid en de mogelijkheid keuzes te maken, voor de ander is het precies deze openheid die een probleem wordt, omdat zekerheden betwijfeld worden, oriëntaties worden afgebroken en de eigen identiteit wordt bedreigd.

In ons onderzoek gebruikten we een schaal met 12 items waarin drie reacties op pluraliteit worden gepresenteerd. Eerst een positieve reactie waarmee pluraliteit gezien wordt als een kleurrijke variatie; ten tweede een negatieve reactie waarin pluraliteit verbonden is met onzekerheid en onrust en ten derde de neutrale positie dat het noch voor het individuele noch voor het maatschappelijke leven iets uitmaakt of er diversiteit is of niet. De items zijn zowel religieus als cultureel geformuleerd. Deze culturele en religieuze items vormden samen een betrouwbare schaal, zodat er geen onderscheid tussen deze contextuele (religieus en algemeen cultureel) aspecten gemaakt hoefde te worden.

In de volgende analyse gebruiken we 3 representatieve items². Een positieve attitude: “Het is goed dat er zoveel verschillende overtuigingen zijn in onze samenleving”. De negatieve attitude is als volgt geformuleerd: “De vele verschillende religies en overtuigingen in onze samenleving brengen onrust en spanningen met zich”. Het derde item is neutraal: “Het maakt niet uit dat er zoveel verschillende religies in Nederland/Duitsland zijn”.

Relatie tussen de religies

Voor de meeste religies is pluraliteit een probleem. Godsdiensten als jodendom, islam en christendom maken van oudsher aanspraak op exclusieve waarheid inzake hun eigen opvattingen over Gods openbaring. Deze exclusiviteitsaanspraken kunnen pas dan in een plurale omgeving gedaan worden wanneer zij niet aan iedereen opgelegd worden, hetgeen bij bepaalde fundamentalistische bewegingen wel het geval is. Pluraliteit is pas mogelijk als men minstens het bestaan van andere interpretaties erkent, ook al is men het er niet mee eens. Dan is er sprake van inclusiviteit (Ziebertz 2007). Deze posities kunnen slechts binnen een religieus systeem worden ingenomen. Het is evident dat er buiten een religieus systeem ook alternatieve posities

aanwezig zijn. Hiertoe behoren de fenomenologisch, sociologisch en psychologisch geïnspireerde inzichten dat alle godsdiensten uiteindelijk gelijk zijn, dat zij dezelfde maatschappelijke functies vervullen en dat zij verschillend zijn in hun sociaal-historische vormgeving van het menselijk zoeken naar geluk en volmaaktheid. Bij deze opvattingen gaat het niet om waarheid of exclusiviteit, maar in tegendeel, religies worden gerelativeerd en naast elkaar gezet teneinde ze in dialoog te kunnen vergelijken en overeenkomsten en verschillen op het spoor te komen.

Ideaaltypisch kunnen de verschillende richtingen als volgt geëtiketteerd worden: de exclusiviteitopvattingen worden als 'denominatieel' beschouwd. Hierbij zijn items geformuleerd als: "mijn godsdienst bevat het ene ware licht van de verlossing", "de enige weg naar verlossing is aan de mensheid geopenbaard in mijn godsdienst". Het inclusiviteitmodel vertegenwoordigt een 'monoreligieuze' benadering, geoperationaliseerd in items als: "vergeleken met andere godsdiensten bevat mijn godsdienst de uiteindelijke verlossing", "vergeleken met mijn godsdienst bevatten andere godsdiensten maar een deel van de waarheid". Het gelijkheidsconcept is de 'multireligieuze' benadering, in items als: "godsdiensten zijn gelijk aan elkaar, zij leiden alle naar dezelfde waarheid", "alle godsdiensten zijn gelijkwaardig, zij verschillen in hun wegen naar dezelfde verlossing". Het laatste dialoogconcept is 'interreligieus': "de weg naar echte verlossing kan alleen maar gevonden worden in een dialoog tussen de godsdiensten", "om echte verlossing te bereiken moet men in dialoog met de verschillende godsdiensten gaan". In dit onderzoek hebben wij de volledige schaal van 16 items gebruikt, die in veel onderzoek sinds 1994 is gehanteerd; de items vertegenwoordigen per vier een concept (Ziebertz 2005b; Ziebertz & Kay 2006).

Xenofobie

Xenofobie of vreemdelingenangst is geen modern concept. Het heeft slechts een modern gezicht, dat soms lelijke trekken heeft, wanneer vreemdelingenhaat gepredikt wordt, of nog extremer, wanneer geweld tegen migranten gebruikt wordt. In dit onderzoek is xenofobie een derde ingang tot het pluraliteitsvraagstuk. Het vreemde, zoals dat zichtbaar wordt door de aanwezigheid van migranten, is een concretisering van de pluraliteit omdat in hen een andere levensstijl, een ander voorkomen, andere gebruiken en een andere godsdienst zichtbaar worden en daarmee verschil gemaakt wordt. In tegenstelling tot de meer algemeen geformuleerde uitspraken in de pluraliteitschaal, zijn de items in de xenofobieschaal zeer direct geformuleerd. Het gaat hier om een schaal met 10 items, die oorspronkelijk door Nurmi (1998) gepubliceerd is en hier in aangepaste vorm wordt gebruikt. De 10 items vormen een eendimensionale betrouwbare schaal.

Samenhang van de houding ten opzichte van pluralisme met geslacht en kerklidmaatschap

In de analyse worden de schalen in een tweede stap met twee achtergrondvariabelen in verband gebracht. Voor deze bijdrage hebben wij ons daartoe beperkt. Op de eerste plaats vragen wij ons af of het geslacht van de respondenten invloed heeft op de houding tegenover pluraliteit. Vervolgens kijken wij naar de invloed van het kerklidmaatschap: of kerkleden en niet-kerkleden verschillend naar pluraliteit kijken.

2.3 De steekproeven

De respondenten

Het onderzoek in Duitsland vond plaats in de hoogste klassen van 53 scholen (Gymnasia en Gesamtschulen, welke vergelijkbaar zijn met het Nederlandse VWO) in 5 steden in het westen en 2 in het oosten met in totaal 1925 respondenten. De gemiddelde leeftijd is 17 jaar. 76% van de respondenten zegt kerklid te zijn, 21% niet. Van de overigen is geen opgave verkregen. 49% van de respondenten is rooms-katholiek, 24% is protestants en 2% van moslim huize. De rest behoort tot allerlei andere religieuze groeperingen. De leerlingen die lid van een kerk zeggen te zijn, komen vooral uit de westelijke deelstaten. Meisjes zijn licht in de meerderheid (54%).

Het onderzoek in Nederland werd uitgevoerd op 14 scholen verspreid over Nederland in zowel middelgrote als kleine steden. Acht van deze scholen zijn rooms-katholiek en tellen 579 (71%) van de respondenten. Vier scholen zijn protestants-christelijk en tellen 88 (10%) respondenten. Van de andere twee is er een neutraal (74 respondenten) en de ander oecumenisch (75 respondenten). Bijna 39% – minder dan het landelijk gemiddelde – geeft aan zich niet tot een godsdienst te bekennen. Van de kerkleden is 45% katholiek en 10% protestants. Er is slechts een enkele moslim onder de respondenten. In de vragenlijst werd niet gevraagd naar het geboorteland van de leerlingen, zodat het aantal immigranten niet bekend is. De steekproef vormt in deze geen representatie van de Nederlandse bevolking, wel van de gemiddelde confessionele school. De gemiddelde leeftijd van de leerlingen is 17 jaar; 57% meisjes en 43% jongens. De leerlingen zijn afkomstig uit de hoogste klassen van het HAVO (46%) en het VWO (43%). Daarnaast zijn er leerlingen van een ROC (11%); dit zijn HAVO leerlingen.

De beide steekproeven zijn verschillend van elkaar. Zij vormen ieder wel een reële afspiegeling van de eigen schoolbevolking, in Nederland beperkt tot het confessionele onderwijs. Het verschil zit in de oriëntatie van het godsdienstonderwijs in beide landen: 'leren van religie' (NL) en 'leren in religie' (Du). Anders gezegd het Duitse godsdienstonderwijs past veeleer bij

een monoreligieuze pluraliteitopvatting en het Nederlandse getuigt meer van een multireligieuze benadering.

De leerlingen in beide steekproeven zullen op verschillende wijzen met de multiculturele en religieuze samenleving zijn geconfronteerd, op de school, in de woonplaats, tijdens het uitgaan, in de media. Gezien het karakter van de scholen liggen deze niet in de wijken waar veel migranten wonen. Het aantal anders culturele/religieuze leerlingen in de steekproeven is niet groot. De vragenlijsten zijn afgenomen in de hoogste vormen van voortgezet onderwijs waar het aantal immigranten ondervertegenwoordigd is. In Duitsland zijn de vragenlijsten afgenomen tijdens de lessen godsdienst, waar over het algemeen alleen de katholieke en protestantse leerlingen aan deelnemen. In Nederland zitten de leerlingen vaak door elkaar en zijn op de meeste confessionele scholen de allochtone leerlingen ondervertegenwoordigd.

De geringe oververtegenwoordiging van meisjes vormt geen afspiegeling van de schoolbevolking, wel van de respondenten op dit soort religieus geladen onderzoek: meisjes hebben een opener houding ten aanzien van religie dan jongens, zoals ook uit dit onderzoek weer bleek. De resultaten zijn niet gecorrigeerd voor de landelijke cijfers. Ook zijn de Nederlandse HAVO en VWO leerlingen niet van elkaar onderscheiden, dit lijkt voor wat betreft deze thematiek niet echt relevant te zijn omdat zij allen op dezelfde scholen zitten. Ook voor Duitsland is geen onderscheid in schoolsoort gemaakt.

3 Empirische resultaten

In het volgende geven wij de resultaten van de empirische analyses weer in de volgorde van de onderzoeksvragen.

3.1 Culturele en religieuze pluraliteit

Nederland en Duitsland zijn een pluralistische samenleving. Tegelijk lijkt de indruk te bestaan dat Nederland in meerdere opzichten opener met deze pluraliteit omgaat dan Duitsland. De vraag is nu hoe jongeren over de culturele en religieuze pluraliteit denken. Is deze pluraliteit een uitdaging om over het eigen standpunt na te denken, staan zij er positief tegenover? Of leidt pluraliteit tot verwarring over wat geldig is, beschouwen zij het als negatief? Of maakt het niet uit hoeveel pluraliteit er is in cultureel en religieus opzicht?

Tabel 1 laat zien dat voor de Nederlandse jongeren pluraliteit eerder positieve kanten dan negatieve kanten heeft. Zij hebben een lichte voorkeur voor de items die een positieve evaluatie van pluraliteit inhouden en met

Tab. 1: Religieuze en culturele pluraliteit

	Nederland		Duitsland	
	m	sd	m	sd
Positieve attitude	3.22	.83	3.77	.75
Neutrale attitude	3.09	.72	3.28	.76
Negatieve attitude	3.03	.75	2.96	.67

N=816 (NL), N=1907 (D);

Waarden: 1=verwerping; 5=instemming;

m=gemiddelde waarde; sd=standaard deviatie

betrekking tot de negatieve items zijn zij niet uitgesproken negatief. Ook de neutrale houding wordt door hen in geringe mate ingenomen. De verschillen tussen deze drie houdingen zijn niet groot (.19). Bij de jongeren uit Duitsland ligt dit anders. Zij zijn uitgesprokener in hun instemming met de positieve evaluatie van pluraliteit en ook hun instemming met de neutrale evaluatie, dat pluraliteit min of meer geen betekenis heeft voor hen, is ook nog positief. Tegelijk wijzen zij de negatieve positie tegenover pluraliteit eerder enigszins af. De diversiteit hier is echter wel groter (.81).

De Nederlandse houding tegenover pluraliteit is dus minder positief dan de Duitse houding. De geringe diversiteit kan als onverschilligheid geïnterpreteerd worden. De Duitse leerlingen lijken meer over het vraagstuk na te denken. Op de onderzochte hogere klassen van de Nederlandse confessionele scholen zijn migranten over het algemeen weinig aanwezig. Op de Duitse scholen, die openbare scholen zijn, kan dit anders liggen. Dit is in het onderzoek niet nagegaan. De gegevens tonen aan dat als reactie op de feitelijke situatie in beide landen de Nederlandse jongeren onverschilliger en wat minder positief reageren dan de Duitse jongeren. Het vraagstuk van pluraliteit lijkt daarmee voor de Nederlandse jongeren minder interessant te zijn, maar dit betekent nog geenszins dat het niet als probleem ervaren wordt. Het vraagstuk kan wel eens bij Nederlandse jongeren explosiever liggen dan bij de Duitse, zodra zij ermee geconfronteerd worden.

3.2 Relaties tussen de religies

Pluraliteit raakt ook aan de godsdiensten. Daarmee doelen wij op de aanwezigheid van een groot aantal godsdiensten binnen de westerse landen, maar ook op de grote diversiteit binnen de godsdiensten. Godsdienst verschijnt in

Tab. 2: Relaties tussen religies

	Nederland		Duitsland	
	m	sd	m	sd
Multireligieus	3.10	.79	3.35	.99
Interreligieus	2.68	.69	3.03	.91
Monoreligieus	2.45	.91	1.98	.97
Denominatieel religieus	2.29	.90	1.80	.97

N=816 (NL), N=1907 (D);

Waarden: 1=verwerping; 5=instemming; m=gemiddelde waarde; sd=standaard deviatie

de westerse wereld steeds meer als een fenomeen dat tot de privé-sfeer behoort. Tegelijk is het typisch voor de traditionele godsdiensten dat zij zichzelf positioneren tegenover andere godsdiensten en daar hun waarheidsclaim opleggen. Godsdiensten die zich met de moderniteit willen verzoenen, zullen hun waarheidsclaim niet als een geldige claim aan anderen opleggen. De vraag die nu onderzocht moet worden betreft de mening van de jongeren over de relatie tussen de godsdiensten: denominatieel religieus, monoreligieus, interreligieus of multireligieus?

De gegevens in tabel 2 zijn zowel in nationaal opzicht als wat betreft de vergelijking interessant. Vanuit nationaal perspectief is er slechts een concept dat bij de Nederlandse jongeren enige instemming geniet: het multireligieuze. De andere drie worden afgewezen, het sterkst het denominatieel religieuze concept. De Duitse jongeren stemmen ook in met het multireligieuze concept, iets meer dan de Nederlandse jongeren. Het interreligieuze concept wordt noch duidelijk positief, noch duidelijk negatief beoordeeld. Daarentegen worden de monoreligieuze en denominatieel religieuze concepten door hen duidelijk sterker afgewezen dan door de Nederlandse jongeren. Dit resultaat toont in ieder geval aan dat jongeren de claim van godsdiensten op de waarheid niet mee voltrekken. Als zij al iets vinden, zijn zij van mening dat alle godsdiensten gelijk zijn. Een fundamentalistisch religieuze opvatting is bij hen niet aanwezig. Voor Duitse jongeren geldt dit sterker dan voor de Nederlandse.

De standaarddeviaties zijn niet bijzonder hoog, wat betekent dat afwijkende meningen slechts bij een minderheid aanwezig zijn. Opvallend is dat er tussen de verschillende opvattingen bij de Nederlandse jongeren slechts een verschil van 0.8 waardepunt is terwijl dit bij de Duitse jongeren 1.55 bedraagt, bijna het dubbele. De tegenstelling tussen de verschillende concepten wordt door de Duitsers veel sterker waargenomen dan door de Nederlan-

ders. De reden hiervoor kan liggen in de mate van secularisatie van de Nederlandse scholieren. Als religieuze vragen toch al weinig betekenis hebben, is het ook niet nodig om tussen conflicterende posities een keuze te maken. Ook hier lijkt iets van onverschilligheid bij de Nederlanders ten aanzien van alles wat met religie te maken heeft te bespeuren. In Duitsland spelen de christelijke denominaties een voorname rol in het openbare leven, het aantal kerkleden is er beduidend hoger; dit zet Duitse jongeren er kennelijk toe aan een duidelijke positie in te nemen in waar ze mee instemmen en in wat zij afwijzen.

3.3 Xenofobie

Tenslotte de vraag naar de angst voor vreemdelingen. Migrant en allochtonen zijn een zichtbare manifestatie van pluraliteit. Op hen kan echter ook de angst voor pluraliteit geprojecteerd worden. In het onderzoek is een schaal gebruikt waarin de aanwezigheid van migranten op verschillende wijzen is geformuleerd met de mate van gevoelens van bedreiging die ermee verbonden zijn.

Tabel 3 laat zien dat er aanzienlijke verschillen zijn tussen beide landen. De gemiddelde schaalwaarde voor Nederland ligt op 3.13, dat betekent in het positieve gebied. Bij de Duitsers is de gemiddelde waarde 2.55, duidelijk in het negatieve gebied. In de schaal staan beweringen die uitdrukkelijk negatief zijn over migranten. Nederlandse scholieren bevestigen deze beweringen in lichte mate; Duitse scholieren verwerpen deze. Zeven van de 10 items worden door de Nederlandse jongeren beaamd, tegenover slechts drie door de Duitse. Bij de Nederlandse scholieren heerst ook een grotere reserve tegenover vreemdelingen dan bij de Duitse. We moeten echter ook kijken naar de standaarddeviatie. Deze is bijna overal groter dan 1 met een top van 1.33. Dat betekent dat er binnen beide landen verschillen en afwijkingen bestaan onder de scholieren. Maar deze gaan twee kanten op: bijvoorbeeld bij het item dat er teveel buitenlanders in het eigen land wonen is er een duidelijke scheiding tussen de groep die ermee instemt en de groep die dat niet doet. Bij de ene groep is de xenofobie aanmerkelijk sterker dan bij de andere. Een verklaring voor deze verschillen en deze diversiteit kan wellicht gevonden worden in de achtergrondvariabelen geslacht en kerklidmaatschap. De invloed van deze achtergrondvariabelen wordt verderop (3.5) besproken.

Tab. 3: Xenofobie

	Nederland		Duitsland	
	m	sd	m	sd
Gemiddelde van de schaal	3,13	.80	2,55	.87
1. Buitenlanders, die in Nederland/Duitsland crimineel worden, moeten onmiddellijk worden uitgezet.	4.01	1.15	3.57	1.27
2. De buitenlanders nemen het werk van de Nederlanders/Duitsers af, omdat zij voor minder geld werken.	2.82	1.15	2.33	1.21
3. Veel buitenlanders gaat het in Nederland/Duitsland te goed.	3.08	1.21	2.61	1.27
4. Buitenlanders, die zich niet willen aanpassen, hebben hier niets te zoeken.	3.93	1.10	3.22	1.28
5. In Nederland/Duitsland zou het economisch beter zijn, als er niet zoveel buitenlanders zouden leven.	2.96	1.18	2.30	1.13
6. Nederlanders/Duitsers zouden niet met een buitenlander moeten trouwen.	2.00	1.15	1.40	0.79
7. De meeste politici in Nederland/Duitsland maken zich zeer druk om de buitenlanders, niet om de gewone Nederlanders/Duitsers.	3.26	1.14	2.46	1.22
8. Er zijn in Nederland/Duitsland gewoon te veel buitenlanders.	3.24	1.29	2.55	1.33
9. Buitenlanders moeten zich in de openbaarheid niet zo uitdagend gedragen.	3.56	1.15	3.18	1.29
10. Ik probeer me zo ver mogelijk van buitenlandse jongeren te houden.	2.49	1.21	1.93	1.09

N=816 (NL), N=1907 (D); Waarden: 1=verwerping; 5=instemming; m=gemiddelde waarde; sd=standaard deviatie

3.4 Correlaties tussen pluraliteit, relatie tussen de godsdiensten en xenofobie

Er mag verwacht worden dat de houding tegenover pluraliteit niet zonder enige samenhang met die tegenover xenofobie en de relatie tussen de godsdiensten is. Angst voor vreemdelingen is immers altijd angst voor het

vreemde en onbekende. Xenofobie zal daarom verbonden zijn met een negatieve houding tegenover pluraliteit. De relatie tussen de godsdiensten wordt in het monoreligieuze en het denominationele model voorgesteld als een elkaar concurrerende, waarbij de ene houding de andere uitsluit. Deze twee modellen houden reductie van pluraliteit in; zij zullen dus correleren met een negatieve houding tegenover pluraliteit. Het multimodel legt de norm in de pluraliteit zelf, terwijl het interreligieuze model pluraliteit als een uitdaging en opgave voor de dialoog ziet. Dit laatste model zal niet binnen het gezichtsveld van niet-kerklid-jongeren liggen, terwijl kerklid-jongeren hierin juist een geschikt model zullen zien om met pluraliteit om te gaan. Het multimodel is ongetwijfeld het minst gecompliceerd in een levensbeschouwelijk plurale samenleving. Beide modellen zullen correleren met een positieve houding tegenover pluraliteit. Hoe een neutrale houding tegenover pluraliteit samenhangt met de andere concepten kan nauwelijks vooraf berekend worden.

Tab. 4: Correlaties tussen houding t.o.v. pluraliteit, relatie tussen de godsdiensten en xenofobie

	Houding tegenover pluraliteit					
	Positief		Neutraal		Negatief	
	NL	D	NL	D	NL	D
Xenofobie	-.38	-.40	-.19	-.13	.33	.36
Denomination. rel.		-.27		-.14		.20
Monoreligieus		-.26		-.14		.21
Interreligieus	.33	.35	.21	.11		
Multireligieus	.41	.35	.34	.20		-.11

Correlaties: alleen significante waarden boven .10 met $p = .001$

De analyses tonen aan dat xenofobie hoog correleert met de houding tegenover pluraliteit. De positieve en de negatieve houding vormen daarin haast elkaars spiegelbeeld: wie positief staat tegenover religieuze pluraliteit verwerpt xenofobie, en wie deze pluraliteit negatief waardeert kan als xenofoob gezien worden. Ook de positie van neutraliteit correleert negatief met xenofobie; de waarden zijn dan wel bijna de helft. De verschillen tussen Nederland en Duitsland zijn niet erg groot.

De relaties tussen pluraliteitopvattingen en de opvatting over relaties tussen de godsdiensten zijn meer gevarieerd. Het denominationele en mo-

noreligieuze model correleren alleen bij de Duitse leerlingen met hun houding tegenover pluraliteit. Een positieve attitude tegenover pluraliteit van godsdiensten betekent verwerping van de exclusieve waarheidsopvatting die in beide modellen gegeven is, en een negatieve attitude betekent juist instemming. Ook hier betekent een neutrale houding nog altijd eerder ondersteuning van deze open (interreligieuze en multireligieuze) relatiemodellen. Voor de Nederlandse leerlingen vormen de beide religieuze exclusiviteitsmodellen geen onderwerp dat zij met hun opvatting over religieuze pluraliteit verbinden. Deze benadering is hen kennelijk helemaal vreemd. Spreekt hier weer de Nederlandse houding van religieuze onverschilligheid?

Bij het inter- en multimodel zijn er wel enige verbindingen. Voor de Nederlandse en Duitse leerlingen zijn beide modellen verbonden met een positieve houding tegenover pluraliteit. Zijn deze relaties voor de Duitse pluralistisch denkende leerlingen even sterk, de Nederlandse leerlingen zien in het multireligieuze relatiemodel kennelijk een parallel met de affirmatie van een plurale samenleving; de correlatie is met .41 zeer hoog te noemen. De correlatiewaarden bij multi- en interreligieusiteit zijn – hoewel enigszins lager – ook positief bij een neutrale houding tegenover pluraliteit in de moderne samenleving.

Vastgesteld kan worden dat degenen met een positieve houding tegenover pluraliteit, xenofobie verwerpen, en omgekeerd. Wie positief staat tegenover pluraliteit verwerpt de exclusieve claims op waarheid, en wie deze claims wel wil houden verwerpt pluraliteit. En een positieve waardering van het multi- en interreligieuze dialoogconcept hangt samen met een positieve houding tegenover pluraliteit. Dit alles toont aan dat er een uiterst logische en consequente samenhang is tussen de verschillende concepten.

3.5 Pluraliteit, religieuze waarheidsclaims en xenofobie naar geslacht en kerklidmaatschap

Om de verschillende attitudes meer te differentiëren hebben wij enkele sociaaldemografische achtergrondvariabelen ingevoerd. We beperken ons om eerder genoemde redenen tot geslacht en kerklidmaatschap.

Beide achtergrondvariabelen spelen in Nederland een niet onbelangrijke rol bij de houding tegenover pluraliteit. Nederlandse meisjes staan positiever tegenover pluraliteit dan jongens. Ook in de neutrale positie scoren zij hoger dan de jongens. De Nederlandse jongens zijn het – in geringe mate slechts – eens met de negatieve houding.

Tab. 5: Pluraliteit van religies naar geslacht en kerklidmaatschap

	Nederland				Duitsland			
	Jongens	Meisjes	Kerkleden	Niet-Kerkleden	Jongens	Meisjes	Kerkleden	Niet-Kerkleden
Houding tov Pluraliteit								
Positief	2.93	3.43					3.75	3.86
Negatief	3.18	2.92	3.02	3.05				
Neutraal	2.96	3.16					3.56	3.66
Schaal waarden:								
1=laag; 5=hoog								

Alleen significante waarden, $p < .05$; gemiddelde waarden: 1=Verwerping; 5=instemming

Bij de Duitse leerlingen speelt geslacht geen rol. Bij hen is het kerklidmaatschap wel een belangrijke factor. Kerkleden en niet-kerkleden beoordelen pluraliteit positief of neutraal, waarbij de waardering van de kerkleden iets lager is. Bij de Nederlandse jongeren is er alleen een relatie tussen kerklidmaatschap en de negatieve attitude ten opzichte van pluraliteit. Vreemd is hier dat het niet echt uitmaakt of men lid dan wel geen lid is. Een verklaring hiervoor kan gevonden worden in het gegeven dat het invullen van de vraag rondom kerklidmaatschap vanuit een zekere onverschilligheid is gebeurd. De negatieve houding tegenover pluraliteit komt bij leden en niet-leden in dezelfde mate voor

Kerklidmaatschap speelt in Duitsland een grotere onderscheidende rol dan in Nederland. Dit heeft te maken met het belang dat aan de betekenis van de kerk wordt toegekend, zoals in het eerste deel is uiteengezet. Dat geslacht in Nederland wel een rol speelt en in Duitsland niet is niet goed te verklaren. Wellicht heeft het te maken met een meer gender gevoelige opvoeding in Nederland (Hagendoorn & Janssen 1983, 166-170)?

De tweede analyse heeft betrekking op de relatie tussen de religies voorzover het hun claim op waarheid betreft. Sekse leidt tot duidelijke verschillen tussen beide landen. Voor wat betreft drie van de vier modellen – het interreligieuze model uitgezonderd – is er onder de Nederlandse jongeren een verschil in opvatting tussen jongens en meisjes. Meisjes hebben een meer uitgesproken positie: zij stemmen in met het multireligieuze model, terwijl jongens het eerder verwerpen en meisjes gaan wat kritischer om met het denominationeel religieuze model. Ongeveer hetzelfde zien wij bij de Duitse leerlingen met betrekking tot het multireligieuze model, de waarden liggen

Tab. 6: Relaties tussen religies naar geslacht en kerklidmaatschap

	Nederland			Duitsland				
	Jongens	Meisjes	Kerkleden	Niet-kerkleden	Jongens	Meisjes	Kerkleden	Niet-kerkleden
Multireligieus	2.96	3.20			3.21	3.47	3.42	3.15
Interreligieus					2.99	3.05		
Monoreligieus	2.59	2.36					1.97	1.92
Denominatieel religieus	2.44	2.20						

Schaalwaarden:

1=laag; 5=hoog

Slechts significante waarden, $p < .05$; gemiddelde waarden: 1=verwerping; 5=instemming

daar wel 0.2 hoger. De meisjes zijn hier ook positiever dan de jongens. Datzelfde geldt ook voor het interreligieuze model: meisjes zijn hier positiever.

Kerklidmaatschap maakt in Nederland niets uit. Dat zagen we ook al bij de eerste analyse. In Duitsland zijn er wel belangrijke verschillen tussen kerkleden en niet-leden. Verrassend is dat kerkleden positiever staan tegenover multireligieusiteit dan niet-leden, terwijl verwacht zou worden dat kerkleden juist positief staan tegenover het mono-religieuze en denominatieel religieuze model. Bij dat model is het verschil tussen leden en niet-leden verwaarloosbaar klein.

Tot slot de vreemdelingenangst. Geslacht maakt bij alle 10 items in Nederland verschil, terwijl dat in Duitsland slechts bij 6 items geldt, en kerklidmaatschap maakt in bijna alle items verschil in Duitsland en in Nederland maar bij 3 items. Dit zagen wij voor wat het kerklidmaatschap in de beide voorgaande analyses ook. In Nederland is er een duidelijk verschil tussen de seksen: meisjes hebben veel minder angst voor vreemdelingen dan jongens, deze denken ondubbelzinnig negatiever over buitenlanders. Het geslachtsverschil in Duitsland is wat kleiner, maar ook daar staan de jongens negatiever tegenover buitenlanders. Jongens reageren kennelijk meer antagonistisch op alles wat vreemd is, en daarmee ook op buitenlanders.

Voor wat betreft het kerklidmaatschap zijn er in Nederland twee kleine verschillen, waarbij kerkleden positiever staan tegenover xenofobe uitspraken. Dit is ook het geval in Duitsland. Bij 8 van de 9 uitspraken zijn kerkleden duidelijk positiever: zij hebben meer de neiging tot vreemdelingenangst. Kan men deze resultaten interpreteren vanuit het gegeven dat kerkleden

Tab. 7: Xenofobie naar geslacht en kerklidmaatschap

(items verkort weergegeven)	Nederland				Duitsland			
	Jongens	meisjes	kerkleden	Niet-kerkleden	Jongens	Meisjes	Kerkleden	Niet-kerkleden
1. Verwijder criminele allochtonen onmiddellijk	4.32	3.79	4.02	4.00	3.77	3.40	3.61	3.46
2. Buitenlander nemen het werk af van autochtonen	3.05	2.65					2.31	2.40
3. Buitenlanders hebben het te goed	3.33	2.89			2.70	2.53	2.65	2.49
4. Wie niet meedoet moet weg	4.07	3.85			3.39	3.08	3.29	3.01
5. Een betere economie zonder buitenlanders	3.14	2.81						
6. Geen huwelijk met buitenlanders	2.35	1.71					1.40	1.38
7. Politici maken zicht te druk om de buitenlanders	3.38	3.19					2.48	2.43
8. Er zijn te veel buitenlanders in het land	3.62	2.96			2.68	2.45	2.60	2.41
9. Buitenlanders moeten niet zoveel aandacht vragen	3.90	3.31			3.35	3.03	3.23	3.00
10. Ik houd afstand tot buitenlanders	2.91	2.19	2.52	2.48	2.13	1.76	1.96	1.81

Schaal waarden: 1=laag; 5=hoog

Alleen significante waarden, $p < .05$; gemiddelde waarden: 1=verwerping; 5=instemming

vaker tot een sociaal conservatieve laag van de bevolking behoren waarin een multireligieuze samenleving wordt afgewezen?

3.6 Beantwoording van de vraagstelling

Tot slot van de analyses zetten we de resultaten nog eens op een rijtje. De eerste vraag betrof de houding van de respondenten tegenover culturele en religieuze pluraliteit. We zagen dat deze houding eerder positief dan negatief is en in Duitsland wat positiever dan in Nederland. De tweede vraag betrof de houding tegenover de onderlinge relatie tussen de religies. In Nederland

is er alleen instemming met het multireligieuze gelijkheidsmodel, terwijl in Duitsland ook het interreligieuze model met instemming begroet wordt. De cijfers tonen aan dat de Duitse leerlingen hier veel uitgesprokener in hun mening zijn dan de Nederlandse. De derde analyse had betrekking op vreemdelingenangst. Het gemiddelde van de Nederlanders ligt op $m=3.13$, dat is 0.58 hoger dan bij de Duitsers ($m= 2.55$). Nederlandse jongeren hebben duidelijk meer angst voor vreemdelingen dan hun Duitse collega's. De vierde analyse betrof de correlaties van de drie concepten met de achtergrondvariabelen gender en kerklidmaatschap. Één verbinding is helder: een positieve houding tegenover pluraliteit betekent een negatieve houding tegenover xenofobie en betekent een voorkeur voor het multi- of interreligieuze relatie model. En een negatieve houding tegenover pluraliteit betekent een voorkeur voor het mono- of denominationele model. Bij de Duitse jongeren zijn hierin meer nuances te zien dan bij de Nederlandse. Tot slot is aangetoond dat gender in Nederland en kerklidmaatschap in Duitsland belangrijke verschillen laten zien. Meisjes staan meer open voor pluraliteit, ook tussen de religies en zijn minder xenofob. Kerkleden staan wat gereserveerder tegenover pluraliteit, zijn licht xenofob en zijn het minst negatief over het monoreligieuze relatie model.

4. Discussie

Het doel van deze bijdrage was een vergelijking tussen jonge mensen uit Duitsland en Nederland. We hebben drie vermoedens geformuleerd. We verwachtten ten eerste dat de Nederlanders meer open staan vanwege hun traditie van tolerantie tegenover culturele en religieuze minderheden en dat zij daarom minder hoog scoren op xenofobie. Vervolgens vermoedden wij dat jongens en meisjes verschillen, dat jongens meer ontvankelijk zijn voor een gesloten en rechtsgeoriënteerde houding. Ten derde hadden wij de verwachting op grond van de christelijke tafelgemeenschap met de ontrenten (Schillebeeckx 1974), dat jongeren die lid zijn van een kerk een meer ontvankelijke houding hebben tegenover vreemdelingen.

Onze verwachtingen zijn niet op alle punten uitgekomen. Met name Nederlandse jongeren, vooral jongens, hebben moeite met het pluralisme en met buitenlanders, meer dan hun Duitse leeftijdsgenoten. Kerkelijkheid is voor Nederlandse jongeren eigenlijk geen factor van betekenis meer, terwijl dit voor de Duitse jongeren wel het geval is. Welke verklaring is hier voor te geven?

Het empirisch onderzoek vond plaats vlak nadat in Nederland de politicus Pim Fortuyn was vermoord. Op zichzelf was dit gebeuren niet door vreemdelingenangst ingegeven. Toch bleek in de reacties daarop er wel

sprake van te zijn, Fortuyn had de islam immers een achterlijke godsdienst genoemd. De politieke en sociale verhoudingen in Nederland die al op scherp stonden werden verhard. Wat sinds de aanslag in New York in 2001 niet gezegd was, werd nu openlijk uitgesproken. De kiem voor een hardere lijn tegenover asielzoekers was gelegd, in de verkiezingen van november 2006 resulterend in een duidelijk rechts-radical partij, die nu straffeloos kan zeggen wat ooit in Nederland verboden was: 'de boot is vol', 'er dreigt een Tsunami van Islamieten'. De vrijheid van onderwijs waarbij ouders het recht hebben een school op te richten, bijvoorbeeld op religieuze grondslag, werd ter discussie gesteld, om de oprichting van islamitische scholen te verhinderen. De gevoeligheid voor incidenten met migranten is groter geworden, naar beide kanten. De moord op Theo van Gogh heeft hier alleen maar tot verscherping geleid.

De resultaten van dit onderzoek tonen aan dat in Nederland deze lijn bij de jongeren, met name jongens zichtbaar is. Moeten wij daarom spreken van een ruk naar rechts bij deze jongeren? De onderzochte jongeren zijn vooral afkomstig van confessionele middelbare scholen, waar relatief weinig allochtonen op zitten. Ook in hun directe omgeving worden deze jongeren weinig met allochtonen geconfronteerd. Veel hebben zij van horen zeggen en uit de media. In het uitgaansleven komen de jongens nogal eens in contact met met name Marokkaanse jongens. Hier ontstaat vaak rivaliteit. Hun ideeën kunnen vooral als vooroordelen gekenschetst worden. Hoewel uit de laatste scholieren schaduwverkiezingen voor de Tweede Kamer in 2006 de linkse partijen nog steeds als grootste uit de bus komen, geven onze onderzoeksresultaten voor Nederland te denken.

Bij de Nederlandse leerlingen is het lidmaatschap van een kerk geen factor die hun houding tegenover pluraliteit beïnvloedt. Zij hebben nauwelijks een kerkelijke betrokkenheid. Zij zitten op katholieke of protestantse scholen, maar zijn slechts in naam kerklid. Op school krijgen zij nauwelijks inzicht in de eigen godsdienst en kerk, het vak godsdienst/levensbeschouwing is vooral gericht op het verkrijgen van inzicht in wat religiositeit, zingeving en levensbeschouwelijkheid is en wat dat kan betekenen voor henzelf. Dat staat los van hun eventuele lidmaatschap van een kerk en is er ook niet op gericht. Veeleer staat de communicatie tussen de religies in dit vak voorop. Resultaat is dat zij een naast elkaar bestaan van religies voorstaan. Dit lijkt echter geen geëngageerde stellingname. De kerken zijn uit hun blikveld verdwenen, hebben voor hen geen betekenis in privé-leven en in de publieke discussie over deze zaken. Van maatschappelijke instanties als politieke partijen, de overheid, de politie, het leger, de media, Greenpeace, Amnesty International geniet de kerk bij hen het allerlaagste vertrouwen. De vraag kan gesteld worden of het vak levensbeschouwing zoals dat gegeven wordt en zo sterk gericht is op de communicatie tussen de godsdiensten,

zonder eerst de eigen religie grondig te leren kennen, wel zo'n geschikte vorm is om respect voor de andere godsdiensten te krijgen.

Als we naar Duitsland kijken dan zien we de internationale bezorgdheid over de aanwezigheid van rechts-radicalen partijen in het parlement en de deelstaatparlementen. Hier speelt het recente verleden van Duitsland een duidelijke rol. Ongetwijfeld is in de jaren '90 een sociale drempel overschreden en laten rechts-radicalen groeperingen zich nu harder horen. Lang zag het er naar uit dat deze beweging in kracht en omvang toenam. En het is onmiskenbaar dat de voortdurende hoge werkloosheid en het afnemende vertrouwen in een verbetering van de levensomstandigheden mensen leiden naar simpele politieke ideologieën. Het gaat echter nog steeds niet om massabewegingen, het decor is overzichtelijk. Steeds meer komen er tegemonstraties waar niet alleen de linkse partijen aan deelnemen maar ook andere grote delen van de bevolking. Het lijkt alsof juist de publieke aanwezigheid van het rechtse denken de reactie oproept dat men zich tegen deze ideologieën te weer moet stellen. Tegen deze achtergrond kunnen de resultaten van dit onderzoek voor Duitsland tot tevredenheid stemmen. Duitse jongeren stemmen duidelijk in met een culturele en religieuze pluralistische samenleving, en de meningsverschillen zijn niet groot. In het verlengde hiervan tonen zij een actieve houding bij het vorm geven aan religieuze pluralisme doordat zij de exclusieve claim op waarheid verwerpen en op zoek zijn naar een evenwicht tussen de religies. Dit geldt sterker voor kerkleden dan voor niet-leden. De xenofobieschaal wordt negatief gewaardeerd met een 2.55, maar zoals in Nederland zijn de jongens iets kritischer tegenover buitenlanders.

De deelnemende scholen in Duitsland verschillen in karakter en populariteit duidelijk van de Nederlandse scholen. De aanwezigheid van buitenlanders is daar veel zichtbaarder. Het onderwijs in Duitsland legt de laatste jaren grote nadruk op intercultureel leren en het godsdienstonderwijs versterkt dit nog eens met interreligieus leren. Tegelijk wordt op de scholen denominationeel godsdienstonderwijs gegeven waarbij de leerlingen hun eigen godsdienst grondig leren kennen. Interreligieus en intercultureel onderwijs dat de dimensie van het verschil niet uitwerkt is gedoemd te falen. Hier ligt wellicht een verklaring voor de verschillen tussen Nederland en Duitsland. Aandacht voor de dialoog tussen de godsdiensten binnen een denominationele benadering van het godsdienstonderwijs – zoals in Duitsland – is wellicht een betere weg om een open houding tegenover pluraliteit te bereiken dan de aandacht voor de eigen religie ondergeschikt te maken aan de communicatieve benadering van de godsdiensten – zoals in Nederland.

Als men de resultaten van het onderzoek met elkaar vergelijkt dan zouden die van Nederland volgens de internationale opinie eerder bij Duitsland

passen en die voor Duitsland eerder bij Nederland. Deze opinie wordt in dit onderzoek veeleer als een vooroordeel ontmaskerd. Samenlevingen zijn niet statisch, zij veranderen. Ook de opinies over elkaar tussen beide landen veranderen. (Moldenhauer & Vis 2001). Voor beide landen en voor Europa is het van belang het gesprek over de culturele en religieuze pluraliteit aan te gaan en voort te zetten. De resultaten van dit onderzoek laten zien hoe een vergelijking tussen landen een spiegel voor elkaar kan betekenen en kan oproepen tot bezinning. In het bijzonder is de vraag opgeworpen – en deze vraag onderstreept de noodzaak van een uitgebreid empirisch onderzoek – welke rol religie speelt en kan en moet spelen in de ontwikkeling van een Europese cultuur. Heeft religie de morele kracht om ongewenst handelen in te dammen, en treffen we ongewenst handelen juist daar waar religie niet sterk aanwezig is? Voor deze verbinding geeft dit onderzoek enige stof tot nadenken. Tegelijk is het de vraag of het zoeken van de eigen identiteit en eenheid alleen in de formele procedure van communicatie omtrent de gemeenschappelijke grondslagen wel een vruchtbare weg is. Deze zal gepaard dienen te gaan met een grondige kennis van de verschillende participerende partners, en bovenal eerst van de eigen traditie.

Literatuur

- Angilletta, Salvatore Pasquale (2002), *Individualisierung, Globalisierung und die Folgen für die Pädagogik*, Opladen: Leske + Budrich.
- Berk, M.F.M. v.d. (1987), *Zeulen met een zuil: pleidooi voor een open school*. Amersfoort: De Horstink.
- Büchel, Felix (2002), *Fremdenfeindlichkeit und Rechtsextremismus*, Opladen: Leske + Budrich.
- C.B.S. (Central Office of Statistics, Den Haag 2006). <http://statline.cbs.nl/StatWeb/>.
- Dijkstra, A.B, Dronkers, J. (1997), *Verzuiling in het onderwijs : actuele verklaringen en analyse*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Ellemers, J.E. (1987), Migratie van en naar Nederland in historisch perspectief. Een beknopt overzicht. In: *Tijdschrift voor geschiedenis*. 100: 322-330.
- Etzioni, A. (1996), *The New Golden Rule: Community and Morality in a Democratic Society*. New York: Basis Books.
- Fabian, R. (2001), Deutsches Selbstbild: Dimensionen deutscher Identität. In: Moldenhauer, Gebhardt, Vis, Jan (ed.), *Die Niederlande und Deutschland. Einander kennen und verstehen*. Münster: Waxmann, 307-320.
- Florack, Arnd (2000), *Umgang mit fremden Kulturen. Eine sozialpsychologische Perspektive*, Wiesbaden: Dt. Univ.-Verl.
- Grimmit, M. (1994), Religious Education and the Ideology of Pluralism. In: *British Journal of Religious Education*, 16 (1994), 3, 133-147.

- Hadjar, Andreas (2004), *Ellenbogenmentalität und Fremdenfeindlichkeit bei Jugendlichen. Die Rolle des hierarchischen Selbstinteresses*, Wiesbaden: VS Verl. für Sozialwissenschaften.
- Hagendoorn, Louk & Janssen, Jacques (1983), *Rechts-omkeer: rechtsextreme opvattingen bij leerlingen van middelbare scholen*. Baarn: Ambo.
- Halman, L., Luijckx, R. & Zundert, M.v. (2005), *Atlas of European Values.*, Leiden, Tilburg: Brill, Tilburg University.
- Hoogerwerf, A..(2002), *Wij en zij. Intolerantie en verdraagzaamheid in 21 eeuwen*. Budel: Damon.
- Horst, Han v.d. (2001), Das niederländische Selbstbild. In: Moldenhauer, Gebhardt, Vis, Jan (ed.), *Die Niederlande und Deutschland. Einander kennen und verstehen*. Münster: Waxmann, 295-305.
- Janssen, J. (1998), *Nederland als religieuze proeftuin*. Nijmegen: Katholiek Studiecentrum voor Geestelijke Volksgezondheid (KSGV).
- Kanne, Peter (2004), *Gevoelens van autochtone Nederlanders t.o.v. alloctonen & Moslims. Onderzoek in opdracht van de Volkskrant*. Amsterdam: TNS-NIPO (www.tns-nipo.com).
- Kessler, Michael (1995), *Multikulturalität. Tendenzen, Probleme, Perspektiven im europäischen und internationalen Horizont*, Tübingen: Stauffenburg-Verlag.
- Knortz, Heike (1994), *Fremdenfeindlichkeit in Deutschland. Ein interdisziplinärer Diskussionsbeitrag*. Frankfurt am Main u.a.: Lang.
- Meyenberg, R. (2001), Die Vorurteile gegenüber Deutschen sind eine Aufgabe der Niederländer selbst – reaktionen auf „Clingendael“. In: Moldenhauer, Gebhardt, Vis & Jan (ed.), *Die Niederlande und Deutschland. Einander kennen und verstehen*. Münster: Waxmann, 321-324.
- Moldenhauer, Gebhardt & Vis, Jan (ed.) (2001), *Die Niederlande und Deutschland. Einander kennen und verstehen*. Münster: Waxmann.
- Neubert, Stefan (2002), *Multikulturalität in der Diskussion. Neuere Beiträge zu einem umstrittenen Konzept*, Opladen: Leske + Budrich.
- Nurmi, Jan-Erik (ed.)(1998), *Adolescents, Cultures, and Conflicts. Growing Up in Contemporary Europe*. New York & London: Garland Publishing.
- Penninx, R., Münstermann, H. & Entzinger, H. (eds.) (1998), *Etnische minderheden en de multiculturele samenleving*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Peschar, Jules & Veenstra René (2001), Das niederländische Schulsystem. In: Moldenhauer, Gebhardt & Vis, Jan (eds.)(2001) *Die Niederlande und Deutschland. Einander kennen und verstehen*. Berlin/München/New York/Münster: Waxmann. p. 77-96.
- Scheepers P. (1995), *Maatschappelijke vooroordelen in perspectief*. Nijmegen: ITS.
- Schillebeeckx, Edward (1974), *Jezus, het verhaal van een Levende*. Bloemendaal: Nelissen.
- Schnabel, P. & Uitterhoeve, W. (2000), *Nederland en de anderen*. Nijmegen: Sun.
- Shell (2002), *Jugend in Deutschland 2002*, Opladen: Leske und Budrich.
- Shell (2006), *Jugend in Deutschland 2006*, Opladen: Leske und Budrich.
- Silbermann A., Hüasers F. (1995) *Der ‚normale‘ Hass auf die Fremden: eine sozialwissenschaftliche Studie zu "Ausmass und Hintergründen von Fremdenfeindlichkeit in Deutschland*. München: Quintessenz.

- Statistische Bundesamt Deutschland.* (www.destatis.de).
- Ven, J.A. van der (1982), *Kritische godsdienstdidactiek*. Kampen: Kok.
- Ven, J.A. van der (1993), *Ecclesiologie in context*. Kampen: Kok.
- Willemsen, C. (1994), *De moeder aller nederlagen*. Nederlandse Sportbibliotheek 6. Amsterdam: Thomas Rap, Amsterdam.
- Ziebertz, H.-G. (2005), Models of inter-religious learning: an empirical study in Germany. In: Francis L.J., Robbins M. & Astley J. (eds.), *Religion, Education and Adolescence. International Empirical Perspectives*. Cardiff: University of Wales Press. p. 204-221.
- Ziebertz, H.-G., Kalbheim, B. & Riegel, U. (2003), *Religiöse Signaturen heute*. Ein religionspädagogischer Beitrag zur empirischen Jugendforschung. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, Herder.
- Ziebertz, H.-G. & Kay W. (eds.) (2005), *Youth in Europe. Vol. 1: An international empirical Study about Life Perspectives*. Münster: LIT.
- Ziebertz, H.-G. & Kay W. (eds.) (2006), *Youth in Europe. Vol. 2: An international empirical Study about Religiosity*. Münster: LIT.
- Ziebertz, H.-G. (2007), A Move to Multi? Empirical Research concerning attitudes of youth toward pluralism and religion's claims of truth. In: Pollefeyt D. (ed), *Inter-religious Learning*. Leuven: Peeters (in print).

Noten

- ¹ Multikulti (of naar believen multiculti) staat voor het streven (in m.n. de omroep) om allerlei linguïstische, etnische en andere minderheden waaruit de moderne Westerse samenleving bestaat te bedienen.
- ² Voor de volledige schaal zie: Ziebertz & Kay, 2006, 33 e.v.